

cumhuriyet halk partisi'nin islamcı başbakanı: şemseddin günaltay

BAYRAM ALİ  ET NKAYA

Doc. Dr., Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

M. Şemseddin Günaltay, Osmanlı Meşrutiyet Dönemi fikir cereyanlarından büyük ölçüde etkilenmiştir. Yaşadığı zaman diliminin, farklı yönetim biçimlerinin hakim olduğu bir döneme rast gelmesi, onun ehemmiyetini bir kat daha arttırmaktadır. Günaltay'ın bu özelliklerine bir de siyas i kişiliğinin eklenmesi, fikir ve düşüncelerini araştırmamıza vesile oldu. Zira, Türk Siyasi ve fikir hayatı, en yoğun düşünce hareketliliklerine ve tartışmalarına bu dönemde sahne olmuştur. Ne yazık ki bu dönemle ilgili inceleme ve araştırmalar yeterli olmamakla birlikte, gündemimizi de uzun süre işgal etmemiştir. Halbuki, gerek Osmanlı Devleti, gerekse yeni Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili alınan kararlara ve uygulamalara, bu dönemdeki fikir ve eylemler kaynaklık etmiştir.

Ayrıca Meşrutiyet dönemindeki fikir akımları ve ideolojiler, bu dönemin, düşünce bazın-

da dinamik ve aksiyoner bir yapıda geçmesine sebep olmuştur. Bu çerçevede dönemin fikir akımlarından İslamcılığın önemli temsilcisi ve daha sonraki dönemlerde ehemmiyetli vazifelerin insanı, Şemseddin Günlaltay'ın düşünce dünyasını yakından inceleyebiliriz.

Ancak daha öncelikli bir husus olarak dönemin fikir akımları içerisinde Günlaltay'ın yerini belirlemek, onun düşüncelerindeki değişim ve dönüşümü anlamamıza yardımcı olacaktır.

Meşrutiyet dönemi fikir cereyanlarını; Garpcılık, İslamcılık ve Türkçülük şeklinde üç ana grupta toplamak klasik bir sınıflandırmadır. İşte makalemizin konusu olan Günlaltay, bu üç fikirde birleşmeyi, kurtuluş yolu olarak görmüştür. İslamlaşmanın, çağdaş olmanın ve Türkleşmenin hakikî ihtiyaçtan doğduğunu savunmuştur.¹

Üç düşünce akımını birleştirmede Şemseddin Günlaltay, Gökalt'ın fikrine katılmıştır. Yalnız temel nokta olarak İslamcılığı ele almış ve Batılılaşma ile Türkleşmeyi ona bağlamıştır. Böylece Günlaltay, "Gökalt'ın üçlüsünden sıra itibarıyla ayrılır." Modern İslamcılar arasında o dönemde Günlaltay'dan başka aşırı tenkitler yapanın bulunmadığı bir gerçektir.²

Meşrutiyet dönemi fikir cereyanlarını; Garpcılık, İslamcılık ve Türkçülük şeklinde üç ana grupta toplamak klasik bir sınıflandırmadır. İşte makalemizin konusu olan Günlaltay, bu üç fikirde birleşmeyi, kurtuluş yolu olarak görmüştür. İslamlaşmanın, çağdaş olmanın ve Türkleşmenin hakikî ihtiyaçtan doğduğunu savunmuştur.

Bu kısa girişle birlikte Günlaltay'ın din, siyaset ve ilim alanındaki fikir ve eylem dünyasının ayrıntıları üzerinde durmamız daha sistematik bir hale gelecektir.

1. Şemseddin Günlaltay'ın Hayatı ve İlmî Sahsiyeti

Şemseddin Günlaltay, 1883 yılında (bugün Erzincan'a bağlı) yeni adı Kemaliye olan Eğin'de dünyaya geldi.

Günlaltay, Üsküdar'da Ravza-i Terakki'de Vefa İdadisi'nde okuduktan sonra Daru'l-Muallimin-i Aliye (Yüksek Muallim Mektebi'ne) girmiş, fen kolundan mezun olmuştur. Bilimsel çalışmalar yapmak maksadıyla yurt dışına giderek, İsviçre'nin Lozan Üniversitesi'nde fizik alanında öğrenim görmüştür. Yurda döndükten kısa bir süre sonra, Midilli İdadisi Müdürlüğüne atanmış, fakat bu görevde fazla kalmayarak, Kıbrıs İdadisi'nde öğretmenlik, İzmir Gelenbevi Lisesi'nde müdürlük yapmıştır.

1914'de, Darulfunun'un Edebiyat Fakültesinde Türk Tarihi ve İslam Kavimleri müderrisi olarak dersler vermiş, sonra da İlahiyat Fakültesi dekanlığına atanmıştır. 1915'de, İttihat ve Terakki Fırkası'ndan Ertuğrul (Bilecik) mebusu olmuş ve bu görevi 1920'de Meclis-i Mebusan dağılıncaya kadar sürdürmüştür. Aynı zamanda Darulfunun'daki derslerini de ihmal etmemiştir.

Günlaltay, bir müddet İttihat ve Terakki'nin başkanlığını yaptıktan sonra 1918'de kurulan Teceddüd Fırkası'nın kurucuları arasına katılmıştır. Mütarekeden sonra kurulan Divan-ı Harp'de, harp sorumlusu olarak, İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerini sorgulayan komisyonda görevlendirilmiştir (1918). Günlaltay, mütareke günlerinde İstanbul Darulfunun'unda, milli davayı kuvvetle savunan ve gençlere yol gösteren başlıca hocalardan biri olmuştur.

Ankara hükümeti, 1920'de kurulduktan sonra, İstanbul Belediye Meclis Üyeliğine ve reis vekilliğine seçilmesinin ardından Anadolu ve Rumeli Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul şubesinde faaliyetlerini sürdürmüştür.

Mustafa Kemal'in emriyle, İstanbul Cumhuriyet Halk Partisi teşkilatını kurmaya memur edilmiştir.

1923'te, II. Büyük Millet Meclisi'ne Sivas milletvekili olarak giren Günaltay, Sivas ve ardından Erzincan milletvekilliğini 1954 yılına kadar sürdürmüştür. Milletvekilliğiyle birlikte İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde tarih profesörlüğü yapmış, dersler vererek öğrenciler yetiştirmiştir. Hasan Saka'nın istifasından sonra 15 Ocak 1949'da, Türkiye Cumhuriyeti'nin 14. Başbakanı sıfatıyla tek parti devri Halk Partisinin son hükümet başkanlığına seçilmiştir (15.1.1949-22.5.1950). Ankara İlahiyat Fakültesi'nin açılması ve dinî eğitime ağırlık verilmesi, çok partili sisteme geçilip serbest seçimlerin yapılması ve 1946 seçimlerindeki şaibelerin son bulması onun Başkanlık döneminin önemli olaylarındandır. 14 Mayıs 1950 seçimlerinde Demokrat Parti'nin çoğunluğu almasıyla Başbakanlıktan uzaklaşıp 1950 seçimlerinde Erzincan milletvekili olarak Meclise girmiş; 1954 seçimlerinde milletvekili seçilememiştir. Günaltay, 1958-1959 yıllarında Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul İl Başkanlığı'nda bulunduktan sonra 27 Mayıs 1960 ihtilali'nde, kurucu meclis üyeliğinde görev almış; 1961 yılında, Cumhuriyet Halk Partisi'nden İstanbul Senatörü olmuştur. Ancak bu göreve başlamadan vefat etmiştir. (19 Ekim 1961) Cenazesi Ankara Cebe-ci Asri Mezarlığı'na defnedilmiştir.³

Önemli görevlerde bulunmuş olan Günaltay, her türlü göreve rağmen, hayatı boyunca ilimden ve ilim çevresinden bir an dahi ayrılmamıştır. Yaşamının büyük bir bölümünü politika oluşturmuşsa da o, politika içinde dahi ilmi çalışmalarını sürdürmüş, araştırmalar yapmıştır. Millet Meclisi'ndeki konuşmalarında da sık sık tarihî olaylardan, araştırmalardan bahseden ve bunları gündeme getirmekten çekinmeyen bir tavra sahip olmuştur.

Günaltay, Batı taklitçiliği karşısında milletin uyandırılması, Batılıların ve Batıcıların iddialarının aksine İslam'ın gelişmeye engel olmadığı, yanlış anlayışlardan kaynaklanan aksaklıklar bulunduğu, İslam'ın ana kaynaklarından öğrenilmesi gerektiği, Türk Milletinin İslam Medeniyeti'nin oluşmasında ve yerleşmesinde önemli roller üstlendiği gibi konular üzerinde durmuştur.

İlimden ve araştırmalarından uzak kalmadığının en somut kanıtı, onun 1930'da Türk Tarih Kurumu'nun kurucu üyeleri arasında yer almış olmasıdır. Günaltay, 1941 yılından itibaren vefat tarihi olan 1961'e kadar bu kurumun başkanlığını yapmıştır. Tarih kongrelerine katılmış, tebliğler sunmuştur. Türk Tarih Tezinin geliştirilmesinde ve resmî tarih kitaplarının yazılmasında etkin görevler almıştır.⁴

Günaltay, Batı taklitçiliği karşısında milletin uyandırılması, Batılıların ve Batıcıların iddialarının aksine İslam'ın gelişmeye engel olmadığı, yanlış anlayışlardan kaynaklanan aksaklıklar bulunduğu, İslam'ın ana kaynaklarından öğrenilmesi gerektiği, Türk Milletinin İslam Medeniyeti'nin oluşmasında ve yerleşmesinde önemli roller üstlendiği gibi konular üzerinde durmuştur. Türk ve İslam tarihi alanındaki çalışmaları, Cumhuriyet döneminde daha çok Anadolu, Mezopotomya ve İran'ın ilk çağ tarihi üzerinde yoğunlaşmıştır.⁵

Şemseddin Bey'in ilmî şahsiyetinde, "ilim ve fende çağdaş uygarlığı benimsemek" düşüncesi yatmaktadır.⁶ O, fikir ve siyasette olduğu gibi, bilimsel yöntemde de Batı'nın metodunu benimsemiştir. Bu çerçevede o çok sayıda eser telif etmiştir.⁷ Bu eserlerin yanında Günaltay'ın Sıratı- Müstakîm, Sebilürreşad ve Yeni Sebilürreşad'da makaleleri bulunmaktadır.

2. Günaltay'ın Dinî ve Toplumsal Düşüncesi

Günaltay hayatı boyunca bulunduğu bilimsel ortamlar ve siyasal çizgisinden de anlaşılaca-

gi gibi çok aktif, hareketli, geniş ufuklu bir insan profili çizmektedir. Dolayısıyla, onun yaşadığı dönemlere ilişkin yorumları ve tavırları açıklanmaya muhtaçtır. Ayrıca, onun Osmanlı-Türkiye Cumhuriyeti dönemi düzleminde takip ettiği yaşam çizgisi, o dönemin aydınlarının fikriyatı ve topluma sunduğu projeler hakkında önemli ipuçları verecektir.

İnsan ve Toplum İçin 'Din'in Lüzumu

İnanmak, insana özgü bir meleke olup insanın mevcudiyetini kendisine kanıtlamış bir düşünce eylemidir. Günaltay, insanlık tarihinde insanların inançlarını değerlendirirken, her toplumun ve insanın mutlak bir inanca bağlı olduğunu bize kadar ulaşan bilgi, belge ve bulgulardan öğrendiğimizi belirtmektedir. En fanatik ateistler bile bir varlığa inanma ihtiyacından kurtulamamış; kendilerini bu duygudan kurtaramamışlardır. Demek ki inanma ihtiyacı insan için gerekli olan ve aynı zamanda dinsizliğe karşı gelen bir isyandır.⁸

Düşünürümüz, dini, tarihin her devresinde insanlığın maneviyatına, hatta maddiyatına hakim olarak görülen tek âmil şeklinde vasıflandırmaktadır. Dünya üzerinde yetişmiş büyük mütefekkirlerin birçoğu, dini incelerken

İnanmak, insana özgü bir meleke olup insanın mevcudiyetini kendisine kanıtlamış bir düşünce eylemidir. Günaltay, insanlık tarihinde insanların inançlarını değerlendirirken, her toplumun ve insanın mutlak bir inanca bağlı olduğunu bize kadar ulaşan bilgi, belge ve bulgulardan öğrendiğimizi belirtmektedir.

şu soruları sormuşlardır: Din toplum ruhundan doğmuş bir şey midir? Veya haricî bir kaynaktan mı doğmuştur? Veyahut insanlığın idrakinin alamayacağı bir sebepten mi ortaya çıkmıştır? Durkheim (1858-1917) ekolü ise,

dinlerin tahlil ve izahında yeni bir yol açmış, daha çok ibtidaî dinlere tatbik edilen metotların dışında, meseleyi sosyolojik boyutuyla ele almış ve fikirler ileri sürmüştür.

Din, mütefekkirimize göre, tamamıyla cemiyet hayatıyla ilgili olup toplumun içinde bulunan fertlerin zorunlu olarak kabul ettikleri bir takım telakki ve amellerin heyet-i mecmuasından ibaret olan içtimaî bir müessesedir.⁹

Bu tanım, Günaltay'ın dönemine kadar İslam literatüründe hakim olan klasik din tanımının çerçevesini aşmış bir tanım olup daha çok sosyolojik açıdan yapılmıştır. Ve diğerlerine (İslam alemine) göre oldukça bilimsel, genel ve kapsamlıdır.

İslam Dini İlerlemeye Engel midir?

Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında -hatta sonrakı yıllarda bile- münevverlerimiz tarafından, toplumumuzun gerilemesi, ilim ve fen-deki donukluğumuz, yeni fikirlerin ve icatların üreticileri arasında insanlarımızın olmayışı gibi meselelerimizin sebebi, hep İslam'a ve Müslümanlar'a maledilmeye çalışılmıştır. Bu çevreler, İslam dinini bizzat bu duruma sebep olan fikir, Müslümanları bu ortamın müsebbibi olarak suçlamışlardır. Tabî ki, bu düşüncede olan mütefekkir ve münevverlerimiz bir fikrin mümessilleri olarak bu nitelendirmelerde bulunmuşlardır.

Millî kültür ve dinî kaygı içerisindeki mütefekkir ve aydınlarımız ise, bu fikirlere oldukça seviyeli ve ilmî cevaplarını "Sırat-ı Mustakim" ve "Sebilürreşad" gibi süreli yayınlarda vermişler ve ithamların ilmî dayanaklardan yoksun olduğunu ispatlamaya çalışmışlardır. Şemseddin Bey, konu başlığı olarak da aldığı soruya çok açık ve kesin cevap vererek, meseleye eğilmiş, konuyu derinlemesine izah etmiştir. Ona göre, İslamiyet, ilmin düşmanı

değil, bilakis ilmin hamisidir. Fennin dayanağı nasıl akıl ise, İslam'ın teklifi de akli kullanmaktır. "Kişinin dini aklıdır. Akli olmayanın dini yoktur"¹⁰ hadisi bu gerçeğin anlatılmasına yardımcı olacak en somut delillerdendir.¹¹

Düşünürümüz, Mutezile gibi düşünerek akıl ile nakil çatışırsa, aklî delilin tercihi ve naklî delilin ise tevilinin İslam'ın esasında olduğunu savunmuştur. İstidlal ve içtihat, metodlarının kullanılmasına dinen memur olduğumuz, İslam'ın esaslı noktalarındandır. Dolayısıyla yeni yeni ortaya çıkan mesele ve problemlerin çözümsüz olmayacağı, kıyas, içtihat yollarıyla bunların üstesinden gelineceği aşikârdır. Böylece ilerlemeyi engelleyici ve sınırlandırıcı bir sıkıntının İslam dininde yerinin olmadığı bir gerçektir. Yeni nesillerin eğitim ve öğretiminin yapılması, ancak Müslüman kadınların ilim, irfanla donatılıp geleceğin insanlarını yetiştirebilecek bir seviyeye ulaştırılmalarıyla mümkündür.¹²

Bu nokta, özellikle 20. yüzyıla kadar ihmal edilmiş ve toplumun gerilemesinde etkili olmuş bir faktördür. Günaltay, bu açık kapatılmadığı müddetçe, ilim ve teknoloji transferinin sürekli Avrupa'dan olacağını; bunun için yurt dışına öğrenciler gönderilmesinin gerekliliğini; kurtuluşumuzun da bu olacağını, aynı zamanda bunu İslam'ın bize emrettiği bir emir olduğunu savunmuştur. İslam'ın ilme ve ilerlemeye mani olduğunu iddia edenler, İslam'ın bu husustaki fikirlerini ve emirlerini tetkik etseler ileri sürdükleri düşüncelerin ne kadar haksız olduğunu göreceklidir. Ayrıca, İslamiyet'te insanların eşitliğini sürekli belirtmesine rağmen, ilim erbabına imtiyaz payeleri verilmiş ve toplum içerisindeki statüleri en üst düzeyde tutulmuştur. Yine bu din ki müntesiplerine "Hiç bilenlerle, bilmeyenler bir olur mu?"¹³ İlahi prensibini getirmiştir. Günaltay, bu konudaki görüşlerine şunları da eklemiştir: "Ancak İslam milleti derin bir uy-

kuda bulunmaktadır. Bundan dolayı bu millet uykudan uyanmak ve varlığını tehdit edenlere karşı ilmî çalışmalarını arttırmak zorundadır. İlmî, dinî ve fennî diye ayırıp fennî ilimler karşısında bulunanlar veya Müslümanları böyle algılayanları uyarmak lazımdır. Gerek fen ilimleri, gerekse dinî ilimler, Müslümanların ilerlemesi için gereklidir."¹⁴

Görüldüğü gibi Günaltay, ilimlerin seküler bir çerçevede tasnifine karşıdır. Zaten böylesi bir ayırım Müslümanların tarihte geri kalışlarının miladını oluşturmuştur.

Düşünürümüz, Mutezile gibi düşünerek akıl ile nakil çatışırsa, aklî delilin tercihi ve naklî delilin ise tevilinin İslam'ın esasında olduğunu savunmuştur. İstidlal ve içtihat, metodlarının kullanılmasına dinen memur olduğumuz, İslam'ın esaslı noktalarındandır.

3. İchtihat ve İchtihat Kapısı

Bilindiği gibi İslamcıların kahir ekseriyeti, İslam toplumlarının ayağa kalkması ve ilerlemelerini sağlamaları için üç öneride bulunmuşlardır. Bunlar, Kur'an ve sünnete dönüş, içtihat kapısının açılması ve cihad. Bir İslamcı olan Günaltay da bu fikirleri, hayatı boyunca konuşma ve yazılarında seslendirmekten geri kalmamıştır. O, kaleme almış olduğu eser ve makalelerde, inceleme araştırmalarda, gerilemenin (inkıraz), hurafelerin ve ataletin sürekli karşısında olmuştur. Hayatını, adeta bu mücadeleye adamıştır. İchtihat ve içtihadın gerçekleşmesi meselesiyle de oldukça fazla ilgilenmiştir.

Bundan dolayı Gotthard Jaschke, Günaltay'ın "reformculuk ve milliyetçilik arasında bocaladığı"nı ileri sürmüştür.¹⁵ Zira, Günaltay, İslam reformistlerinin öncüleri Cemaleddin Efganî (1838-1897) ve öğrencisi Muhammed Abduh'un (1845-1905) fikirlerinden etkilenmiştir.¹⁶ Gü-

naltay'ın özellikle Abduh'a olan sempatisini, eserlerinde görmek pekala mümkündür.

Cemaleddin Efganî'nin en ateşli öğrencisi olan Muhammed Abduh, gerekçeleri kültürel olmaktan çok dinsel olan Mısır reformculuğunun kurucusu olmuştur. Abduh, hocasının fikirlerini savunanların en başında gelmekteydi. İslam medeniyetinin gelişmemesinin en büyük sebebini, Şeriat'ın donmuş halinde görmekteydi. Bunun için, dört büyük mezhebin ve ulemanın yetkilerinin kayıtsız şartsız kabul edilmesini ve onların arkasından körü körüne gidilmesini eleştirmektedir. Günaltay'ın fikirlerinde büyük etkisi olan Abduh, çözüm olarak şu reçeteyi sunmuştur: Ulemaya bağımsız içtihat kapılarını açmak ve bu yolda zamanın şartlarına ve Müslümanların saadetine uygun yeni "icma" lara ulaşmak gerekir. Onun ideali, bunun sonucunda selefi salihinin yoluna ulaşmayı amaç edinen bir din anlayışına varmaktır. Muhammed Abduh'un başarısı, sünnî Müslümanlara Batı yolunun kapısını açmak ve bu yolda onları birkaç adım ilerletmek olmuştur.

İhtiyaçların çeşitlenmesi ve artışı toplum içindeki muamelelerin de genişleme ve artmasını, buna bağlı olarak da örf ve nizamların genişlemesini gerektirir. Daha başka ihtiyaçlara, daha önceki zamanlara göre, içtihat edilerek vâz olunmuş usuller yeni sıkıntı ve problemleri çözemez; yeni yeni ihtiyaçlar, sürekli bir şekilde yeni kanunlar ve düzenlemeler ister.

Türkiye'nin modernizmin etkisine girmesi, Tanzimat'la birlikte Batı'ya yönelişle başladığı kabul edilmektedir. Jaschke, "Muhammed Abduh'un anladığı anlamda bir reform, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Türkiye'de hiç bahis konusu olmamıştır." fikrini ileri sürmektedir.¹⁷

Abduh'un kısa olarak vermeye çalıştığımız bu fikirlerinin Günaltay'ın düşüncelerindeki etki-

sini ortaya koymak yerinde olacaktır. Bu bağlamda, mütefekkirimiz düşüncelerini en son ifade ettiği, TBMM'de 1949 yılında "Türk Ceza Kanunun bazı maddelerinin değiştirilmesi" hakkında yaptığı konuşması önemlidir. Günaltay, bu konuşmasında şu fikirleri savunmuştur:

"Arabistan'ın Hicaz çöllerinde yetişmiş olan İmam Malik'in bin kadar sene evvel o zamanın ve muhitin icap ve ihtiyacına göre yaptığı içtihatlarına ittiba edecek değiliz. Yine söyleyeyim, Afrika'da Berberîler arasında yaşayan İmam-ı Hanbelî'nin, memleketinin icap ve ihtiyaçlarına göre kurduğu esasları kabul edecek değilim. Bizim kabul edeceğimiz kanunlar, bu memleketin ihtiyaçlarını bilen yine bu memleketin en güzide evlatları olarak seçilip B.M. Meclisi'ne gelen milletvekillerinin tanzim edecekleri kanunlardır."¹⁸

Şimdi, düşünürümüzün, içtihat mevzuunda ortaya koymuş olduğu tetkiklerin tahliline geçebiliriz. Ona göre, içtihat her çağ için gerekli olan bir ihtiyaçtır. İnsanların uygarlık alanında terakkiyatı ile birlikte ihtiyaçları ve hem cinsleriyle olan ilişkileri de o oranda artış göstermektedir. Afrika'nın iç kısımlarında yaşayan bir yerli ile Nil çevresinde yaşayan bir kişinin ahlak ve yaşayışları, ihtiyaçları, geçim şekli, hayat standardı büsbütün farklıdır. Birkaç esaslı örf'e dayalı kabile reislerinin keyfi yönetimleri, bedevîlerin kendi aralarındaki hayatlarının intizamını yeterli ölçüde sağladığı halde, ciltler dolusu hatta kütüphaneler dolusu kanunlar, uygar insanların ihtiyaçlarını ve ahengini temin edemiyor.

İhtiyaçların çeşitlenmesi ve artışı toplum içindeki muamelelerin de genişleme ve artmasını, buna bağlı olarak da örf ve nizamların genişlemesini gerektirir. Daha başka ihtiyaçlara, daha önceki zamanlara göre, içtihat edilerek vâz olunmuş usuller yeni sıkıntı ve prob-

lemleri çözemez; yeni yeni ihtiyaçlar, sürekli bir şekilde yeni kanunlar ve düzenlemeler ister.

Bu kanunlar yapılmaz, yeni düzenlemelere gidilmeyip toplumun beklentilerine cevap verilmese, cemiyet felç olur, medeniyet sahasında bir ilerleme kaydedilmez, gelişmelere ve ilerlemelere kapalı kalır, belki de geri kalır.¹⁹ Günaltay, bu noktalardan hareket ederek, bazı kesin sonuçlara varmıştır: Milleti çürüme ve dökülmeden kurtarmak, ancak her çağda o zamanın ihtiyaçlarına göre içtihatlarla bulunmakla mümkündür. Zira "zamanın değişmesiyle hükümlerin de değişeceği (zamanın tegayyuriyle ahkâmın da tegayyur edeceği) İslam Hukuku'nun esas kaidelerindendir. Peygamberimizin uygulamalarından ve sahabeyi bu mevzudaki yönlendirmesinden örnekler sunan Günaltay, İslam milletinin saadeti ve refaha ulaşması için, mutlak olarak içtihadın gerekli olduğu düşüncesinde olmuştur.²⁰

O, "İctihat ne gibi hükümlerde yapılabilir?" sorusunu içtihadı, itikadlar, ibadetler, melekât (ahlak) ve muamelat diye dört kısma ayırarak cevaplamıştır. İtikadlar, Kur'an-ı Kerim'de ve mütevatir hadislerde geçtikleri için, bu konuda içtihat câri değildir. İbadetler, Şeriat (Kanun) Koyucunun vazettiği esaslar olduğu için, değişmezdir. Bunlarla ilgili hükümler tamamlanmıştır. Ancak, burada dikkat edilecek bir nokta var. O da bu hususta, muhtelif rivayetlerden en sahih olanını tercih etmek, kapalı olan bir tabiri açıklamak suretiyle derinliğine içtihadî araştırmalar yapmaktır. Yoksa hiçbir müçtehit farz olan ibadetlerden birini, kendi içtihadıyla değiştirmeye yetkisine sahip değildir.

Mütefekkirimiz, ahiret hayatıyla ilgili hükümlerde de insanların diledikleri gibi, hareket edemeyecekleri, bu konuda Kanun Koyucu

neyi vazetmiş ise ona uymanın zorunlu olduğu fikrindedir. Ahlakî konulara gelince; müçtehidin ahlakî esaslara dokunmaması, ilerleme ve tekamüle engel değildir. Aksine bunların değişmez olması, millî ve terbiyevî birlikle sonuçlanacağı gibi, fertlerin bir seviyede ahlakî faziletlerle kuşanmalarını temin eder. Günaltay'a göre, müçtehitlerin zamanlarını

Peygamberimizin uygulamalarından ve sahabeyi bu mevzudaki yönlendirmesinden örnekler sunan Günaltay, İslam milletinin saadeti ve refaha ulaşması için, mutlak olarak içtihadın gerekli olduğu düşüncesinde olmuştur.

meşgul edecek olan esas alanın dünyevi muameleler kısmı olmaktadır. Çünkü dünyevî muameleler, örf, adet, zaman ve mekanın değişmesi ile değişir. Bunlar hakkında, her asırda o çağın gereksinimlerine, o mahallin (yörenin) zorlamalarına göre içtihatlarla bulunmak gerekir. Çünkü muamelelerin alt kısımlarını, parçalarını sınırlamak mümkün değildir.

Günaltay'ın içtihatla ilgili düşüncelerini, birkaç cümle ile noktalamamız yerinde olacaktır: "Muamelelerde esas, menfaati temin, hayatı tanzim ve geçim işlerini düzenleyecek güçlü bir tarz vâz ederek dünyevi saadeti hazırlamaya çalışmaktan ibaret olduğundan muameleleri bu gayelere göre ıslah ve takdire muktedir olabilecek mütefekkir dimağlara ihtiyaç vardır. Fer'î hükümlerin istinbâtının bu gibi mütefekkir ulu'l-emrlere yani içtihat erbabına ait olduğu şer'î emirler cümlesindedir."²¹

Ona göre, içtihat kapısı kapandığından beri İslam ümmetinin terakki kapıları da kapanmıştır. Bunun için içtihat kapısı açılmalı, ancak bu, ilmî bir heyetle olmalıdır.²²

4. Avrupa (Batı) Hakkındaki Düşünceleri

Batı'yı çeşitli açılardan, ama daha çok tenkit ederek ele alan Günaltay, bunu yaparken yaşadığı dönemde vuku bulan olayları göz önünde bulundurmıştır. Ona göre, Avrupa sürekli insanlığın hamisi, zulmün düşmanı olduğunu, Doğu milletlerine karşı bir gurur vesilesi olarak propagandasını yaparken, şakilerin melun cinayetlerini (Balkanlarda) görmeyerek, Doğu'yu ezmek ve "Hilal'in parla-

20. asırda, binlerce masum çocuğun talihsiz genç kızların sırtlan yürekli cellâtlar elinde hunharca katledilmeleri karşısında insancıl Avrupa'nın ulvi vicdanları nerede? Niçin mazlumları hakir gören, zalimleri yüceltiyorlar?

yan ışığını ortadan kaldırmak için çaba sarf etmektedir. Diğer taraftan, Batı'nın, Müslümanlara medeniyet dersi vermeye çalışması, Doğu'yu barbarlıkla suçlaması, medenî Avrupa'nın "haç" namına bèsledikleri çirkin emelleriyle çelişmektedir. Ancak, insanlık tarihi ve adalet, insanlık adına, insanlığı hunharca katledenleri, sömürenleri, kanını emenleri ve bunlara göz yumanları lanetleyecektir.

Günaltay, medenî Avrupa'yı ve politikacılarını iddiasında bulundukları güzel vasıflarıyla yermiştir. Şu sualleri de yöneltmeden kendini alamamıştır: "20. asırda, binlerce masum çocuğun talihsiz genç kızların sırtlan yürekli cellâtlar elinde hunharca katledilmeleri karşısında insancıl Avrupa'nın ulvi vicdanları nerede? Niçin mazlumları hakir gören, zalimleri yüceltiyorlar? Dünyaya adalet, eşitlik, kardeşlik esaslarını öğretme iddiasındaki bir kısım matbuat ve politikacı, ihtiraslarıyla, insanlık faziletlerini ve ahlakî değerlerini çiğneyerek küçülmektedir."²³

Şemseddin Bey, Avrupa'nın Hristiyan fundamentalizmi konusunda da şiddetli ifadeler kullanmaktadır. Bugün için de aynı durumlar ve olaylar, maalesef geçerliliğini korumaktadır. Kasabaları, metropol şehirleri dolduran cesetler, akıtılan kanların sahipleri, boğazlanan insanlar, Müslüman çocuklar ve kadınlardır. Açlıkla, yoksullukla telef olan bu insanlar, sahibinin himayesinden uzak Müslümanlardır.²⁴

Şemseddin Günaltay, Batı'nın esas amaçlarını ise şöyle belirtmektedir: Bunların hedefleri, memleketimizden zengin imtiyazlar koparmak, egemenlik hakkımızı ve bağımsızlığımızın bir kısmını almak gayesiyle, tehditlerle ve donanma nümayişleriyle bu durumu teyit etmektedir. Asıl amaçları, Türkiye'nin nüfuz ve haysiyetini kırmak, İslam dünyasında Türkiye'yi hakir ve aciz göstermektir. Şayanı haki-kattir ki fen ve medeniyette ileri olmadığı dönemlerde Avrupa'nın Şarka, Hristiyanlığın İslamiyet'e karşı taassubu ne durumdaysa, bugün aynı şiddeti muhafaza etmektedir. Dünya siyasetinde, yine Hristiyanlığın yayılmasına çalışırken, İslamiyet'in son ümidi olan Türkiye'yi yıkmak istiyorlar. Günaltay'a göre, buna karşı yapılması gerekli olan ilk iş, bir kitle halinde birleşmek, sonra da bizi ezen ekonomik boyunduruktan ve ruhumuzu zehirleyen israf ve sefahatten kurtulmaktır.²⁵

5. Siyaset Düşüncesi

Şemseddin Günaltay, ilim adamlığı ve akademisyenliği ön plana çıkan birisi olmakla birlikte, siyasetle de ilişkisini hayatının sonuna kadar sürdürmüştür. Hatta, yukarıda belirttiğimiz gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin 14. Başbakanı sıfatıyla tek parti devri Halk Partisi'nin son hükümet başkanı olmuştur. (15.1.1949-22.5.1950).²⁶

İstanbul İhtilali, Osmanlı İmparatorluğu'nu ölüm döşegine sürüklediği halde, Fransız İh-

tilali, Fransızları Avrupa'nın hakimi durumuna çıkarmıştır. Şemseddin Bey, Fransız İhtilalinin memleketimizde nasıl karşılandığı ve anlaşıldığını, Sultan Selim'in Dış İşleri Bakanlığı vazifesini yapan Reisülküttap Atıf Efendi'nin layihasıyla ortaya koymuştur. Atıf Efendi, bu layihasında şöyle diyor:

"Devletler, Jean Jacque Rousseau namlarıyla meşhur zındıklar ve bunlara benzeyen Dehrîler, Sebbienbiya ve Zemini Muluk ve Küberaya Salık, edyanı ortadan kaldırmaya sai; Lezzetü Müsavat ve Cumhuriyeti tattırmağa kafi lisan-ı avam üzere elfez ve tabirat ile kitaplar telif ederek ilhad ve ifsada çalışmışlardır..."²⁷

Günaltay, bu layihadan da dönemin Osmanlı Devleti Dışişleri Bakanı'nın zihniyet seviyesini, insan hakları beyannamesinin ruhunu anlamaktan ne kadar uzak olduğunu, büyük bir halk hareketini, ne kadar basit değerlendirdiğini anladığını belirtmiştir.²⁸

Yaşadığı zamanın belirli dönemlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında olumlu kanaatlerde bulunan Günaltay'a göre, Osmanlı tarihinde millî gayelerle vuku bulan "ilk şuurlu ve geniş hürriyet kıyamı", İttihat ve Terakki hareketi idi. Ancak, İttihat ve Terakki hakkında bu müspet düşünceler, Günaltay'ın uygulamalarıyla bir tezat teşkil etmiştir. Zira, mütefekkirimiz Osmanlı Mebusan Meclisi'nde mebus olarak, memleketin mukadderatıyla fiilen meşgul olmuştur. 1918'de ise, İttihat ve Terakki dönemi, devlet adamlarını yargılayan Meclis-i Ali'nin başında bulunduğu gibi, İttihat ve Terakkinin tasfiyesiyle yakından ilgilenmiş, İttihat ve Terakki yerine "Teceddüd Fırkası'nın" kurulmasında rol almıştır.²⁹

Demokrasi

Günaltay, Sivas Milletvekili ve Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı olarak 24 Ocak 1949'da hükümet programını Meclis'e sunduktan sonra, yapılan konuşmalar esnasında, büyük

bir inkılap geçirildiğinden bahsederek, demokrasi hakkındaki düşüncelerine yer vermiştir: "Dün büyük inkılaplar yaptık, bunlardan bazıları fes yerine şapka giymek gibi zahirî bir değişiklik idi... Fakat bugün yaptığımız inkılap dimağlarımızın hücrelerine işleyen bir inkılaptır. Asırlardan beri bize miras olarak gelen zihniyetlerden sıyrılarak, şimdi yeni bir anlayışa intibaka çalışıyoruz... Bir tarihçi sıfatıyla sizleri temin ederim ki bu memleketin istikbali için, kendi kanaatime göre, yegane çare, sağlam esaslara müstenit bir demokrasinin bu memlekette kurulması ve işlemesidir... Demokrasiyi memlekette kati yapmaya ihtiyaç vardır. Demokrasi, milletlerin yükselmesinde başlıca amil olduğu gibi bazen tarihte çok misallerini gördüğümüz gibi felaket ve izmihlale de yol açan bir idare tarzıdır. Eğer demokrasiye demagoji hakim olursa, demagojinin tesiri altında hırpalanırsa, bunun vereceği netice ikidir. Ya inhilal veya diktatörlük. Bu iki hal de memleket için felakettir."³⁰

Demokrasinin Batı'da olduğu gibi tam uygulanması için öncelikle bütün vatandaşların demokrasiyi bilmelerinin zaruretine işaret eden Günaltay'a göre, demokrasi, keyfin, arzunun, menfaat ve ihtirasın değil, yalnız kanun ve hakkın hakim olduğu rejim demektir.

Demokrasinin Batı'da olduğu gibi tam uygulanması için öncelikle bütün vatandaşların demokrasiyi bilmelerinin zaruretine işaret eden Günaltay'a göre, demokrasi, keyfin, arzunun, menfaat ve ihtirasın değil, yalnız kanun ve hakkın hakim olduğu rejim demektir. Bu rejim halkın özgürce seçtiği vekilleri vasıtasıyla kendi kendini yönetme ve kontrol etmesi demek olduğuna göre, vatandaşın kendi adına olan kanunlara her zamankinden daha çok saygı duymak icap etmektedir. Nerede

insan hak ve özgürlüklerine din gibi kutsiyet verilir ve saygı gösterilirse, orada tam ve sağlam bir demokrasi var demektir. Demokrasi, insan haklarının, eşitliğin ve her türlü özgürlüklerin bir mahsulü ve muhafazasıdır.³¹

Bu çerçevede Günaltay, insan haklarını, hürriyetler olarak ele almış ve hürriyetleri, şahsî hürriyet, sivil hürriyet, siyasî hürriyet ve dinî hürriyetler diye kısımlara ayırmıştır. O, şahsî hürriyetlerin ancak, vatan mücadelesi için tehdit edilebileceği görüşündedir. Bu sınırlandırma, ancak içerde asayiş, dışarıya karşı vatanı muhafaza için muhtaç olduğu haklar oranında olabilir. Daha ileri giderlerse, demokrasiden ayrılarak, istibdat çukuruna düşer.³²

Basın Özgürlüğü

İnsan haklarının, en önemlileri içerisinde mütalaa edilen düşünme, düşüncesini yayma ve ifade etme özgürlüğü, demokratik yönetimlerin en belirgin göstergeleridir. Bir demokrasi aşığı olan Şemseddin Günaltay, düşünme özgürlüğünü kutsal haklardan saymış, sözü de düşünme hürriyetinin ilk nişanesi olarak nitelendirmiştir. Fikirlerin özgürlüğüne şiddetle karşı olanlar, sonunda insan-

Şemseddin Günaltay, düşünme özgürlüğünü kutsal haklardan saymış, sözü de düşünme hürriyetinin ilk nişanesi olarak nitelendirmiştir. Fikirlerin özgürlüğüne şiddetle karşı olanlar, sonunda insanlarda bir fikir cinnetinin doğmasına neden olurlar.

larda bir fikir cinnetinin doğmasına neden olurlar. Vatandaşların her şeyi serbestçe söylemeleri, hükümetleri uyandırır, aydınlatır ve hatalarını düzeltmelerine vesile olur. Düşünürümüz, yasaklanan sözlerin mahzurlarının, söylenen sözlerin sakıncalarından daha fazla olduğunu dile getirmiş ve saklı fikirlerin daha

tehlikeli olabilecekleri konusunda uyarmıştır. Ona göre bir ülkede demokrasiyi yaşatan basın özgürlüğüdür. Çünkü, özgür basın gerçek olayları ortaya çıkarır.

Demokratik hükümetler, her şeyden haberdar ve hassas bir kamuoyuna muhtaçtırlar. Bir kamuoyunun teşekkülü, ancak vatandaşların bir meselenin leh ve aleyhinde, doğru fikir almalarıyla mümkün olur. Bu fikirleri ulaştıracak araçlar da özgür gazete ve matbuattır.³³

Siyasî Partiler

Şemseddin Bey, partileri, demokrasi bünyesinin gerekli organı olarak görmüştür. Bundan dolayı, siyasî hayatın serbestçe cereyan ettiği her yerde partiler mevcuttur. Partiler, karışık ve tezatlı, zihniyet ve kanaatler taşıyan topluluklara rehberlik eder, onları düzene sokarlar. Ülkenin kamuoyunu belirli gayelere doğru hazırlayarak, sevk ve idare ederler. Partilerin iç varlıklarına dair yaptığı müzakereler, memleket meselelerini tartışmaları, kamuoyunu aydınlatır.

Düşünürümüze göre, partileri besleyen, yaşatan, olgunlaştıran hayatîyet kanı hürriyettir, eşitliktir. Bir memlekette siyasî hayat ne kadar hür ve ne derece canlı olursa, partiler de o oranda gelişir. Partilerin hamleleri ve aralarındaki rekabetleri, bir memlekette en iyi ve en faydalı kurumları doğurur. Hakikî dürüst seçimler özgür ve eşit koşullar altında, partilerin mücadelesi ile gerçekleşir. Bu durum da demokratik sistemlerde, siyasal partilerin gerekli ve zorunlu kurumlar olduğunu göstermektedir.³⁴

Siyasal partilerin gelişmesi, büyümesi ve istikrarlı olması, liderlerinin nitelikleri ile paralellik göstermektedir. Demokratik rejimlerde parti, lider demektir. Günaltay, demokratik geçmişleri eski olan ülkelerdeki partilerde üç adam tipine rastlanıldığını belirterek bu tipte-

ri değişik şekillerde vasıflandırmıştır. Öncelikle "millî liderler" vardır; bunlar kültürlü, ağırbaşlı, aydın, irade sahibi, memleket çapında insanlardır. Bu insanlar kendi talihi ve kaderlerini partilerin talihi ile birleştirmişlerdir. İkinci grup "mutediller zümresi"dir. Bunlar da partinin gayeleri hakkında ilgi ve sempati duyan vatandaşlardır. Üçüncü kısım ise, partinin hararetli "fanatik" taraftarlarıdır. Partinin prensipleri onlar için bir akide, amaçları ise mefkuredir. Her yerde mahallî parti teşkilatını yaşatan, teşekkül ettiren, ayakta tutan bunlardır.

Günaltay'ın parti liderlerinde (millî liderlerde) bulunması gereken vasıflar hakkındaki şu sözleri kayda değerdir: "Bir partide muarız ve muhaliflerinin nazarında isabetli görünen ve faydalı olanları tayin ve takdir edebilecek muhalefetin, husumet ve düşmanlık şekline sürüklenmesine meydan vermeyecek ihtiyatlı, uzağı gören iradeli liderler ne kadar fazla ve ne derece nüfuzlu olurlarsa, o parti vatanın ortak çıkarlarına o kadar çok hayırlı hizmetler edebilir."³⁵ Çeşitli parti liderleri arasında fitne ve can düşmanlığı olması, rejim ve ülke için büyük bir felakettir. Bunlardan biri iktidarı, diğeri muhalefeti temsil ederse, vatanın ortak menfaatlerine uygun siyasette birleşemeyeceklerinden, zarar daha büyük boyutta olacaktır.

Günaltay, siyasî partilerin, değişen durumlara ve şartlara göre millî ihtiyaçlara uyum sağlamak zorunda olduklarını hatırlatmıştır. Ayrıca partiler, varlık sebebi oldukları seçimlere göre kendilerini teçhiz ve teşkil etmelidir.

Çoğunluk partisi de iktidara geçer geçmez particiliği unutarak devlet olduğunu kavrar, bütün vatandaşlara eşit muamelede bulunursa memlekette, dışarıya karşı millî birlik ve bütünlük gerçekleşir. Demokrasinin iyi uygulanması, muhalefet partilerinin haklarının ta-

nınmasına bağlıdır. Bir ülkede tek partinin varlığı, memlekette zihinlerin durmasına, fikirlerin kurummasına, toplumun kısır ve hareketsiz bir ortama sürüklenmesine sebep olacaktır.³⁶

7. Laiklik ve 163. Madde Hakkındaki Fikirleri

Diyanet İşleri Başkanlığı 1949 yılı bütçesi görüşmeleri yapılırken, milletvekili A. Hamid Selgil "Ne zaman Kur'an-ı Kerim'i Türkçe'ye tercüme edecekler? Biz yabancı dilden değil anamızın dilinden din kitabımızın okunmasını

Laik bir devletin laik meclisinde hiçbir dinin yoktur. Biz burada, din kurucu bir heyet değiliz. Devlet'in siyasî, içtimaî, idarî, iktisadî ve kültürel esaslarını ve milletin müdafaası vasıtalarını düşünmek ve nizamlamakla mükellefiz.

istiyoruz." sözleri üzerine Muğla Milletvekili Necati Erdem şu cevabi sözleri ileri sürmüştür: "...Onda (Kur'an'da) birçok manalar, birçok nükteler vardır. Çevrildiği zaman Nazmı Celil'in kıymeti kalmaz. Binaenaleyh Müslümanların dinine, kitabına Hükümet müdahale etmez."³⁷

Bu konuşmalardan sonra Başbakan ve Sivas Mebusu Günaltay da laiklikle ilgili görüşlerini, Meclis üyelerine aktarmıştır: "Laik bir devletin laik meclisinde hiçbir dinin esası hakkında hiçbir ferdin konuşma hakkı yoktur. Biz burada, din kurucu bir heyet değiliz. Devlet'in siyasî, içtimaî, idarî, iktisadî ve kültürel esaslarını ve milletin müdafaası vasıtalarını düşünmek ve nizamlamakla mükellefiz. Her dinin esası üzerinde konuşmak, o dinin ilim adamlarına aittir. Bizim kuracağımız İlahiyat Fakültesi'nden yetişen gençler, memleketin ihtiyacı ne ise, ona göre bir veche verirler. Biz burada, bu meselelerde asla konuşma hakkına sahip değiliz... Yalnız Diyanet İşleri Başka-

nı'nın cevap vereceği mevzu üzerinde, mesul hükümet reisi sıfatıyla ben cevap vereceğim.

Bizim memlekette herkes hürdür, Hür olan bir memlekette yaşayan insanların akidelerine tecavüz etmek, hiçbir vatandaşın hakkı değildir. Herkes kendi kanaati ile kalır. Biz falan mezhebin adamıdır veya falan dine mensup diye kimse üzerinde bir hüküm yürütemeyiz ve kendisini ne için bu inanıştasın diye mesul tutamayız".³⁸

Bizim memlekette herkes hürdür, Hür olan bir memlekette yaşayan insanların akidelerine tecavüz etmek, hiçbir vatandaşın hakkı değildir. Herkes kendi kanaati ile kalır. Biz falan mezhebin adamıdır veya falan dine mensup diye kimse üzerinde bir hüküm yürütemeyiz ve kendisini ne için bu inanıştasın diye mesul tutamayız.

Laiklikliğin Türkiye'de çok değişik ve farklı tanımları yapılmaktadır. Kimi çevrelere göre, laiklik "rejimin teminatıdır" kimilerine göre "din ve inanç özgürlüğüdür" yine kimilerinin düşüncesine göre de "din düşmanlığıdır veya dinsizliktir". İşte, bu gibi tariflerin çoğalması, laikliğin daha uzun yıllar konuşulup tartışılacağı ve gündemde kalacağına işaretidir.

Biz, bu bölümde laiklik konusu ve onun güven-cesi kabul edilen 163. maddenin (her ne kadar bu madde günümüzde yürürlükte olmasa da)³⁹ yasalaşması sürecinde Meclis'te geçen konuşmalara yer vereceğiz. Bu konuşmalar, Şemseddin Bey'in laiklik ve 163. madde hakkındaki fikirleri konusunda bizi aydınlatacak niteliktedir. Zira, bu maddenin yasalaşması, Günaltay Hükümeti'nin icraatlarından.

Öncelikle 10 Haziran 1949 tarihinde, 5439 sayılı ek ceza kanunu olarak, CHP ve DP oylarıyla kabul edilen 163. maddenin metnini vermekte fayda telakki ediyoruz:

"Madde 163- Laikliğe aykırı olarak devletin içtimai veya iktisadî veya hukukî temel nizamlarını kısmen de olsa dini esas ve inançlara uydurmak amacıyla cemiyet tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare eden kimse, iki yıldan yedi yıla kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılır. Böyle cemiyetlere girenler ve girmek için başkalarına yol gösterenler, altı aydan aşağı olmamak üzere hapis cezası ile cezalandırılırlar.

Dağılmaları emir edilmiş yukarıda yazılı cemiyetleri sahte nam altında veya muvazaa şeklinde olsa dahi yeniden tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare edenler hakkında verilecek cezalar üçte birden eksik olmamak üzere arttırılır.

Siyasî menfaat temin veya şahsî nüfuz tesis eylemek veya her ne suretle olursa olsun laiklik esasını sarsmak maksadı ile dinî veya dinî hissiyatı veya dince mukaddes sayılan şeyleri alet ederek her ne suretle olursa olsun propoganda yapan veya telkinde bulunan kimse, bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezası ile cezalandırılır. Yayın yeri veya yayın vasıtası veya yayın konusu bakımından az zarar umulan hallerde failine altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilir. Bu maddede yazılı olan cemiyetler hakkında 141. maddenin son fıkrası hükmü yürür."

141. maddenin son fıkrası ise iki kişinin dahi birleşmeleri ile cemiyetin vücut bulacağını ifade etmektedir.⁴⁰

163. madde ile ilgili müzakerelerde ilk sözü alan Millet Partisi Meclis Grubu Başkanı Osman Nuri Köni, laiklik hakkında uzun izahlar yaptıktan sonra, laikliğin tamamen tatbik edilip edilmediği konusunu ele almıştır. Diyanet İşleri ve Evkâf bütçesinin hükümetçe hazırlandığını, din eğitimi işleri ile Milli Eğitim Bakanlığı'nın meşgul olduğunu söyleyen Köni:

"Laiklik bu mudur?" demiş ve şöyle devam etmiştir:

"Türkiye'de Hristiyanlar, Museviler var. Din işlerini cemaatler görür. Bütçeleri buraya geliyor mu? İşlerine karışıyor muyuz? Bu ayrılık, gayrılık nedir? Onlar, bu sahada mümtaz yaşıyorlar demektir.

İbadetin şekline de karışıyoruz: Şöyle kamet getirilecek, böyle ezan okunacak diye...

Hükümetin getirdiği bu tasarı vicdan hürriyeti ile laiklik ayaklar altına alınmaktadır. Ayrıca anayasayı da heder ediyoruz... Ne din ne de dinsizlik istismar edilemez. Dinsizlik temel itihaz ediliyor.

Bu tasarı ise, dinsizliğe revaç vermektedir. İçindeki hükümlerde din-i İslam'a tecavüz vardır. Başbakan, demokrasi getirmek istiyor ama, onun asıl hedefi hürriyetsiz hürriyet ve hürriyetsiz demokrasi kurmaktır. Maksat, tahakkümü yaşatmak, istibdadı tahkim etmek, halkı esir olarak, köle olarak yaşatmaktır..."

Köni konuşmasını şöyle sürdürmüştür:

"Büyük Millet Meclisi'ne hitap ediyorum ve vicdanlarınıza müracaat ediyorum. Bu tasarı Anayasayı ayaklar altına almaktadır. Kabulünüze layık değildir. Tarih karşısında reylerinizi şerefle kullanacağınıza emniyetim var."

Millet Partisinin Meclis Grup Başkanı, yine Başbakan'a dönerek sözlerine şöyle son vermiştir:

"Size birşey söyleyeceğim: Kim darılırsa darılsın. Hükümet-i Osmaniye'nin son zamanlarında, bilhassa mütareke devrinde, memleketi asla sevmeyen bir sadrazam vardı. Damat Ferit, öyle değil mi? Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin Damat Ferit Paşası ise, bu Şemseddin Bey'dir."⁴¹

Bu konuşmadan sonra Müstakil Demokratlardan Hasan Dinçer, Halk Partisi'nden Sinan Tekelioğlu söz almışlar ve tasarıyı eleştirmişlerdir.⁴² Bingöl Milletvekili Feridun Fikri Düşünsel de Osman Nuri Köni'nin "tasarı din-i

İslam'a tecavüzdür" sözlerine uzun uzadıya cevap vererek, "Müslüman çocuklar tarafından Müslüman dinine karşı böyle bir tasarının hazırlandığını ummayı ancak şuur eksikliği" olarak nitelendirmiştir. Muammer Alkanat da maddedeki bir hükmün komünizm aleyhtarı propagandayı dahi engeller şekilde olduğunu iddia etmiştir. Bu tasarının yeniden gözden geçirilmesi için komisyona havalesini isteyen bir tahrir hazırladıklarını bildirmiş; önergeyi başkanlığa vermiştir.⁴³

Bu sırada Başbakan Şemseddin Günaltay söz isteyerek kürsüye gelmiş ve şöyle demiştir:

"... Vatan duygusu ile bütün arkadaşlar, getirilen kanunun lüzumuna inanıyorlar. Komünizme aleyhdar bulunuyorlar. Memlekette her ne suretle olursa olsun bir irticanın baş göstermesini istemiyorlar. Memlekette irtica yoktur diyorlar. Bunu ben de kabul edeyim. Fakat arkadaşlar irtica komünizm siması altında tezahür edebilir ve edildiği zamanları görmüşüzdür. Vaktiyle inkılâplar yapıldı. Bugüne kadar irtica olmadı, diyorlar. Birçok hâdiseleri unuttukları anlaşılıyor. Birbirinin velyeden irtica kı-

Bingöl Milletvekili Feridun Fikri Düşünsel de Osman Nuri Köni'nin "tasarı din-i İslam'a tecavüzdür" sözlerine uzun uzadıya cevap vererek, "Müslüman çocuklar tarafından Müslüman dinine karşı böyle bir tasarının hazırlandığını ummayı ancak şuur eksikliği" olarak nitelendirmiştir.

yamların, vuku buldukları zamanları da unutmayalım ki Tahriri Sükûn Kanunu yürürlükte bulunuyordu. İrtica ve ihtilaller için İstiklal Mahkeleri kurmak imkanı mevcuttu. Bütün bunlara rağmen bu isyanlar oldu. Şimdi deniliyor ki: Bütün bu fenalıklar olmasın, hepimiz aleyhindeyiz ama bunu önleyecek kanun yapmayın. Bunun manasını ben anlayamadım

doğrusu. Kendileri izah ederlerse çok iyi olur. Biz kimseyi asmıyoruz, kesmiyoruz. Bir hâdisse olmadan evvel, senin zihninden şöyle bir mesele geçmiş, diye kimseyi mahkemeye göndermiyoruz. Hükmü verecek olan mahkemedir. Fiil sabit olduktan sonra, tebarüz ettikten, meydana çıktıktan sonradır ki mahkemeye vermek salâhiyetini istiyoruz. Sayın arkadaşlar; ewela şunu belirtmek istiyorum ki bu kanun demokrasiyi yaşatmak için getirilmiştir. Demokrasi, bir memlekette sükûn olursa herkes serbestçe fikir ve kanaatini söylebiliyorsa o vakit yaşar."⁴⁴

Din meselesi hakkında da Günaltay şu noktalara değinmiştir: "Herkes vicdanen hürdür, inandığı şeye hür olarak inanır. Ve biz Müslüman olmak itibariyle, Hz. Muhammed'in din olarak telkin ettiği her şeye inanıyoruz ve ona göre ibadetlerimizi yapmakta serbest bulunuyoruz. Din de bu demektir.

Şemseddin Bey, Osman Nuri Köni'nin sözlerini cevaplarken, laiklik anlayışını da ortaya koymaktadır: "Laisizm, devlet işlerine yani milletin hayati kanunlarına esas olarak başka kaynaklara müracaat etmeksizin B.M. Meclisinin hükümlerini sağlamaktadır. Din ile dünyayı birbirinden ayırmanın manası budur. Laisizmi dünya işlerine, din işlerini karıştırmak diye tarif ediyorlar ve bundan laikliğin bir nevi dinsizlik olduğunu çıkarmaya çalışıyorlar. Fakat laikliği böyle algılamıyoruz. Bizim anlayışımızda laiklik, bizim hayata ait bütün kanunlarımızı ancak B.M. Meclisi yapar demektir."

Din meselesi hakkında da Günaltay şu noktalara değinmiştir: "Herkes vicdanen hürdür, inandığı şeye hür olarak inanır. Ve biz Müslüman olmak itibariyle, Hz. Muhammed'in din olarak telkin ettiği her şeye inanıyoruz ve ona

göre ibadetlerimizi yapmakta serbest bulunuyoruz. Din de bu demektir. Evet, ibadette hürüz, hiç kimseyi camiye gitmekten menetmiyoruz. (Osman Nuri Köni'ye hitaben) Yahudilere ağzının suyu aktı, halbuki Müslümanlar da onlar gibi serbestçe camilerine gidiyor ve ibadetlerini yapıyorlar. Bu memlekette hiç kimse Müslümanların ibadetlerine mümanaat edemez, edemeyecektir de.

Bizce Müslümanlık, dinin ana hükümleridir, sonradan uydurma hurafeler değildir. Din hükümlerine tamamen riayet eden bir Müslümana bu memlekette hiç kimse müdahale edemez." Osman Nuri Köni'nin sataşmalarından sonra, şöyle devam etmiştir:

"İlk mektebde din dersleri okutturmaya başlayan Hükümet'in başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkamak için imam, hatip kursları açan bir hükümetin başkanıyım. Bu memlekette, Müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir Hükümet'in başkanıyım".

Günaltay konuşmasını, Köni'yi eleştirerek sona erdirmiştir: "Bu kanun tasarısını huzurunuza arz etmemizin başlıca saiki, arkadaşlar Osman Nuri Köni'nin şahsında temessül ettiği sözlerden anlaşılan Damat Ferit gibi Hilafet Orduları kurmak isteyenlerin yahut memleketi kanlara boğmak isteyen Derviş Vahdeti'lerin belirmesine meydan vermemektir. Köni'nin hedefi budur".⁴⁵

Sonuç

Şemseddin Günaltay, gerek düşünce planında, gerekse eylem planında hareketli olan bir dönemde ortaya çıkmıştır. O, "yorgun ve hasta" Osmanlı ile yeni Türkiye arasında köprü vazifesini yerine getiren ender fikir ve siyaset adamlarımızdan biridir. Zaman zaman siyasî kişiliğinin, ilmi kişiliğinden ağır bastığı görül-

mekle birlikte, ikisinden birini diğere tercih etme durumunda kalmamış, her iki vazifesini beraber sürdürmüştür.

Günaltay'ın Türk Tarih Kurumu gibi önemli bir müessesenin de yirmi yıl başkanlığını -geliştirmek ve daha verimli hale getirmek suretiyle- sürdürmesi onun artıları arasında belirtilmesi gerekli olan bir durumdur. Şemseddin Bey'in yaşamı boyunca fikir ve eylemlerinde bazı köklü değişiklik ve dönüşümlerin varlığını gözlemlemek söz konusudur. Bu değişim eserlerinde, konuşmalarında ve makalelerinde açık bir şekilde gözükmemektedir. Kendisinde ve düşüncelerindeki değişikliklerde, zamanın ve şahsiyetlerin etkisi büyük olmuştur. Görüşümüzü aşağıda vereceğimiz anekdotlarla desteklemek mümkündür.

Günaltay, 1915 yılında, İttihad ve Terakki Fırkası'nın Ertuğrul (Bilecik) mebusu olmuştur. Hatta 1918 yılında yapılan kongrede Fırkanın ikinci başkanlığına da seçilmiştir. Bu görevle, o, İttihad ve Terakki Fırkası'nın önde gelen isimlerinden birisi olmuştur. Aynı yıl, Şemseddin Bey, yeni teşekkül ettirilen Teceddüd Fırkası'nın kurucuları arasında görülmektedir. Mütarekeden sonra da Divan-ı Harpde, harp sorumlusu olarak, İttihad ve Terakki'nin ileri gelenlerini sorgulayan komisyonda görev yapmıştır. 1923'de Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte, II. Büyük Millet Meclisi'ne, Sivas Milletvekili olarak girmiştir. 1949 ile 1950 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin 14. Başbakanı sıfatıyla, tek parti devri Halk Partisi'nin son hükümet başkanı olmuştur. 1960 yılına gelindiğinde Günaltay'ın bu kez de yapılan askerî ihtilaldan sonra kurulan Kurucu Meclis üyesi olduğu görülmektedir. Yine, aynı Günaltay'ın 1958'de neşrettiği "Hürriyet Mücadeleleri" adlı eserinde daha önce (1918'de) ileri gelenlerini yargıladığı İttihat ve Terakki'yi "İlk şuurlu ve geniş hürriyet kıyımı" olarak vasıflandırması, onun çelişkilerinden birisidir. Gü-

naltay'ın İttihat ve Terakki ile İttihat ve Terakki'yi yargılayanlarla, Tek Parti Dönemi Halk Partisi ile ve son olarak askeri ihtilalin olağanüstü şartlarıyla teşekkül ettirilmiş bir Meclis'le beraber çalışabilmesi ve tüm bu oluşumları bir potada toplayabilmesini izah etmek oldukça güç bir durumdur. Ancak, bu fikrî ve siyasî değişimi, zamanın birçok aydınında, özellikle de "İslamcı" gelenek içerisindeki aydınlarda görmek mümkündür. Bu duruma sebep olan en büyük etken, saltanattan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde yaşanan siyasî değişim ve dönüşümlerdir.

Günaltay'ın ilim adamlığının yanında sürdürdüğü, siyasî kişiliği de yapıcı bir konumdadır. Her zaman övgüyle bahsettiği demokratlığı ve siyasîliğiyle, Türkiye Cumhuriyeti'ni, tek parti idaresinden çok partili demokratik döneme taşımıştır. Hazırladığı seçim kanunuyla da aşılması güç olan statükoyu ortadan kaldırmıştır. İlk İlahiyat Fakültesi ve İmam Hatip Okulları'nın açılması, onun Başbakan iken gerçekleştirdiği icraatlardandır. Hem politi-

Günaltay'ın ilim adamlığının yanında sürdürdüğü, siyasî kişiliği de yapıcı bir konumdadır. Her zaman övgüyle bahsettiği demokratlığı ve siyasîliğiyle, Türkiye Cumhuriyeti'ni, tek parti idaresinden çok partili demokratik döneme taşımıştır.

kacı, hem de ilim adamı olarak, fikir ve basın özgürlüklerinin sürekli destekleyicileri arasında bulunmuştur.

Ancak, yukarıda verdiğimiz noktalardan da anlaşılacağı üzere, onun demokratlık ve özgürlük vasıfları, 163. maddenin kabulüyle ilgili görüşleri, sert tartışmalara ve sataşmalara neden olmuştur. Günaltay da bu müzakerelede şiddetli tenkitlere uğramıştır.

Şemseddin Günaltay'ın, düşüncelerini ve icraatlarını ortaya koymaya çalıştığımız bu çalışmada, ortaya çıkan hususlardan biri de şudur: Mütefekkirimizin yaşadığı dönemdeki halkın ve ülkenin meselelerinin ekseriyetinin bugün de devam ettiği ve tazeliğini koruduğu görülmektedir. Bu milletin fertleri olarak, cemiyetin bu sorun ve problemlerine (eğitim, evlilik, nüfus, din, batıl hurafe ve inançlar...) kesin, net ve uygulanabilir çözümler sunmak zorundayız. Bütün bu sorunların çözümü için de Şemseddin Günaltay gibi fikir ve siyaset adamlarına her zamankinden daha çok ihtiyacımız vardır

Sonuç olarak Şemseddin Günaltay, bir bilim adamı olarak başladığı hayat serüvenini, -zaman ve dönemin şartlarına göre fikir ve eylemlerinde değişim ve dönüşümler yaşayarak- bir siyaset adamı olarak tamamlamıştır. ■

dipnotlar

- ¹ Şemseddin Günaltay, *Maziden Atiye*, İstanbul 1332, 241-316.
- ² Ülken, H. Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1992, 391; Bolay, S. Hayri, "Günaltay" mad., *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1979, II-1, 405; krs. Mardin, Şerif, *Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim (Bediüzzaman Said Nursi Olayı)*, II. Baskı, İstanbul 1992, 228.
- ³ Bkz. *Türk Ansiklopedisi*, "Günaltay", Ankara 1970, XVIII, 174; *Meydan Larousse*, "Günaltay" mad.; Türk Anadolu Vakfı, Konya (trç), 5, 433; *Ana Britanica*, "Günaltay" mad., İstanbul 1988, X, 159-160; Çubukçu, İ. Agah, "Cumhuriyet Devrinin Bir Düşünürü, Ş. Günaltay'ın Dini Düşüncesi", 50. yıl A.Ü. İlahiyat Fak. 'nin 50. Yıl Armağanı, Ankara 1973, 185; Coşkun, İsmail, *Türkiye'de Sosyoloji*, İstanbul 1991, 174; Sitembölükbaşı, Şaban, *Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, Ankara 1995, 23.
- ⁴ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, İstanbul, 1978, II, 403-404.
- ⁵ Küçük, Abdurrahman, "Şemseddin Günaltay'ın Din Anlayışı ve İslam'a Bakışı", *Türk Yurdu*, sayı: 116-117, Ankara 1997, 121; krs. Günaltay, *Zulmetten Nura*, II. Baskı, 98; Günaltay, *Maziden Atiye*, İstanbul 1923, 8-153.
- ⁶ Çubukçu, İ. Agah, "Cumhuriyet Devrinin Bir Düşünürü

Şemseddin Günaltay, Günaltay'ın Dini Düşüncesi", 50. Yıl Ank. Ün. İlahiyat Fakültesinin 50. Yıl Armağanı, Ankara, 1973, 185-187.

- ⁷ *Zulmetten Nura, Hurafâtın Hakikate, Maziden Atiye, Felsefe-i Ülä, İsbât-ı Vacip ve Ruh Nazariyeleri, Tarih-i Edyân, İslam Tarihi, Mufasssal Türk Tarihi, İslam Dini Tarihi, Fennin En Son Keşfiyatından İslamda Tarih ve Müverrihler Müntehab Kıraat, Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti, Mezopotamya-Sümerler, Akatlar, Gutiler, Amürüler, Kassitler, Asurlular, Mitanniler; İkinci Babil İmparatorluğu, Suriye ve Palestin, Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri, İbraniler, La Decade du Monde Musulman Est-Elle Due Al'invansion des Seldjucides?* (Tarih Kongresine Sunulan "İslam Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilasını mıdır?" başlıklı tebliğin Fransızca'sı), *İslam Dünyasının İnhitâtı Sebebi Selçuk İstilasını mıdır?*, *Türk Tarihinin İlk Devirleri Uzak Şark, Kadim Çin ve Hind, Türk Tarihine İlk Devirlerinden Yakın Şark, Elam ve Mezopotamya, Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatlara Mahiyeti ve Tezin Kat'i Zaferi* (Ayrı Basım), *Atatürk'ün Tarhçılığı ve Fahri Profesörlüğü Hakkında Bir Hatıra* (Ayrı Basım) *İbn Sina'nın Şahsiyeti ve Milliyeti Meselesi* (Ayrı Basım) *"Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü*, (Ayrı Basım) *Selçukluların Horasan'a İndikleri Zaman İslam Dünyası'nın Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu* (Ayrı Basım), *Yakın Şark II Anadolu En Eski Çağlardan Akamenişler İstilasına Kadar, İran Tarihi, En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar, Farabi'nin Şahsiyeti, Eserleri ve Tesirleri* (Ayrı Basım), *İslam'dan Önce Araplar Arasında Kadın'ın Durumu, Aile ve Türlü Nikaş Şekilleri* (Ayrı Basım), *Yakın Şark, IV. Hürriyet Mücadeleleri, Perslerden Romalılara Kadar: Selevkoslar, Nabatiler, Galatalar, Bitinya ve Bergana Kralıkları*.
- ⁸ Günaltay, *Zulmetten Nura*, 55-56.
- ⁹ Günaltay, a.g.e., 56-59; ayrıca bkz. Mert, Nuray, *Laiklik Tartışmasına Kavramsal Bir Bakış (Cumhuriyet Kurulurken Laik Düşünce)*, İstanbul 1994, 96.
- ¹⁰ Günaltay'ın kullandığı bu hadis muhteva olarak makuldur. Ancak, metin açısından Hz. Peygambere nisbeti mevzûdur. Bkz. el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdîsi'd Daîfe*, Riyad 1988, I, 13; Yıldırım, Enbiya, *Hadis Problemleri*, İstanbul 1996, 211-212.
- ¹¹ Günaltay, a.g.e., 73.
- ¹² Bkz. Günaltay, a.g.e., 99-100; krs. Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara 1986, 210; Mert, a.g.e., 74.
- ¹³ Zümer: 9.
- ¹⁴ Bkz. Günaltay, a.g.e., 100-159.
- ¹⁵ Jaschke, Gothard, *Yeni Türkiye'de İslamcılık*, 13.
- ¹⁶ Bkz. Günaltay, "Müslümanlık Aleminde İntibah Emarileri", *İslam Mecmuası*, c. 1, sayı: 4, 110-111; Albayrak, Sadık, *Seriatten Laikliğe*, İstanbul 1977, 301-302.
- ¹⁷ Jaschke, a.g.e., 13-14.

¹⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem VII., İçtima: 3, XX, 596. Pakistanlı düşünür Muhammed İkbâl'in (1873-1838) de tıpkı çağdaşı Günaltay gibi, içtihat gücünü, TBMM'nin kullanmasına olumlu baktığı, hatta desteklediği görülmektedir. İkbâl'in bu konudaki düşünceleri şöyledir: "...Türkiye Büyük Millet Meclisi, Hilâfet müessesesi meselesinde içtihat kudretini nasıl kullanmıştır. Sünnî görüşe göre bir İmam veya Halife'nin tayini bir emr-i vacip, yani yerine getirilmesi gereken mutlak bir emirdir. Bu hususta ilk akla gelen soru şudur: Halifelik ünvanı ve makamı bir tek kişiye tevdi edilebilir mi? Türkiye'nin içtihadı odur ki İslam'ın ruhuna göre, Halifelik veya İmamlık görevi bir grup insana veya halkoyuyla seçilen bir Meclis'e devredilebilir. Bildiğim kadarıyla, Mısır ve Hindistan'daki Müslüman din adamları ve alimler, bu konuda görüşlerini henüz açıklamamışlardır. Ben şahsen, Türk görüşünün doğru olduğuna inanıyorum. Bu konuda gereksiz tartışmaya lüzum yoktur. Demokratik hükümet düzeni sadece İslam'ın ruhuna tamamiyle uygun olmakla kalmıyor, İslam dünyasında halen etkinliklerini göstermekte olan yeni güçler karşısında bir zaruret haline de gelmiştir. İkbâl, Muhammed, *İslam'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev: N. Ahmet Asrar, II. baskı, İstanbul (trz), 213. Daha fazla bilgi için eserin 214-240 sayfalarına bakılabilir.

¹⁹ Günaltay, *Zulmetten Nura*, 381-382.

²⁰ Bkz. Günaltay, *age.*, 383-386; Günaltay'ın da içinde bulunduğu Sebilürreşad ekibinin "ictihat" hakkındaki fikirleri için bkz. Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, 20-21.

²¹ Bkz. Günaltay, *a.g.e.*, 387-402. Krş. Günaltay, "İctihad Ne demektir? Ve Ne Gibi Ahkâmda İctihat Olunabilir" *Sebilürreşad*, c. 10, sayı: 246, İstanbul 1329, 195.

²² Günaltay, *a.g.e.*, 395-405.

²³ Günaltay, *Zulmetten Nura*, 22-25.

²⁴ Günaltay, *a.g.e.*, 27.

²⁵ Günaltay, *a.g.e.*, 45.

²⁶ Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, II, 404.

²⁷ Günaltay, *Hürriyet Mücadeleleri*, İstanbul 1958, 16.

²⁸ Günaltay, *Hürriyet Mücadeleleri*, İstanbul 1958, 16-17.

²⁹ Doğrul, Ö. Rıza, "Şemseddin Günaltay" (*Portreleri Cumhuriyet Gazetesi*) (18 Ocak 1949).

³⁰ TBMM *Tutanak Dergisi*, "Ş. Günaltay'ın kurduğu hükümetin programı", [24 Ocak 1949], Ankara 1949, XV, 129, Birleşim 36, oturum:1.

³¹ Günaltay, *Hürriyet Mücadeleleri*, 68; bkz. Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, 18-19.

³² Günaltay, *a.g.e.*, 71-72.

³³ Günaltay, *a.g.e.*, 74-75.

³⁴ Günaltay, *Hürriyet Mücadeleleri*, 85-86.

³⁵ Günaltay, *a.g.e.*, 87-88; ayrıca bkz. Kocatürk, M. Utkan, "Günaltay'la Yapılan Bir Konuşma", *Ulus Gazetesi* (7 Aralık 1961).

³⁶ Günaltay, *a.g.e.*, 92-96.

³⁷ T.B.M.M. *Tutanak Dergisi*, VIII. Dönem, içtima: 3, cilt:

16/2, 451 (23 Şubat 1949 konuşmaları).

³⁸ TBMM *Tutanak Dergisi*, VIII.Dönem, içtima: 3, cilt: 16/2, 451 (23 Şubat 1949 konuşmaları).

³⁹ 163. Madde, 12.4.1991 tarihinde 3713 sayılı kanunun 23. maddesiyle yürürlükten kaldırılmıştır. 163. Madde'nin kabulü sırasında TBMM'nde yapılan müzakereler ve bu Madde'nin ilham kaynağı olan "Hıyanet-i Vataniye Kanunu" (1925 yılında kanunlaştı) hakkında geniş bilgi için bkz. Cemal, Mehmed, *Yüzaltmışüç*, İstanbul 1974, 27-90.

⁴⁰ Bkz. *Türk Ceza Kanunu*, İstanbul 1990, 53; Başgil, Ali Fuad, *Din ve Laiklik*, İst. 1998, 213-214.

⁴¹ TBMM *Tutanak Dergisi*, VIII. Dönem, içtima: 3, c. 20, 575; ayrıca bkz. Şahin, "Günaltay", 287.

⁴² *Sebilürreşad*, c. 2, 48, Haziran 1949.

⁴³ TBMM, *Tutanak Dergisi*, VIII. Dönem, c.16.

⁴⁴ TBMM, *Tutanak Dergisi*, VIII. Dönem, içtima: 3, c. 20, 596; ayrıca bkz. *Sebilürreşad*, c. 2, Haziran 1949.

⁴⁵ TBMM *Tutanak Dergisi*, birleşim:104, oturum: 3, (8 Haziran 1949), 597-598; krş. Cemal, *Yüzaltmışüç*, 35-38; ayrıca bkz. Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din-Devlet İlişkileri*, II, 433-444; Sitembölükbaşı, *Türkiye'de İslam'ın Yeniden İnkişafı* (1950-1960), 54.